

ПЕРЕКЛАДИ. КУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ

DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1\(12\).20](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1(12).20)

ПИСЬМОВА КОМУНІКАЦІЯ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ПУБЛІКАЦІЯ, МАТЕРІАЛЬНІСТЬ ТА ПРИВЛАСНЕННЯ ТЕКСТІВ¹

Антоніо Кастільйо Гомес²

Після навчання ремеслу в Кельні та Брюгге Вільям Кекстон (бл. 1422–1492) повернувся до Британії та в 1476 році влаштував у Лондоні друкарню. Невеликий типографський плакат для реклами книг, поки що найбільш давній із тих, що збереглися, може бути датований цим або наступним роком. Текст оголошував, що Ordinale Sarum (або Sarum Rye), тобто довідник літургійного року, що використовувався в Солсбері (і в більшій частині Англії), який Кекстон щойно надрукував, можна придбати за хорошою ціною в крамниці, яку він відкрив у Вестмінстерському абатстві, поруч із парафіяльним будинком. У нижній частині плакату містився заклик "Supplico stet cedula" ("Благаю вас, не знімайте цю рекламу зі стіни!")³ [Hellinga, 2010: 54–55]. Одночасно на синоді в Алькала-де-Енарес у 1480 році було ухвалено, що парафіяльні священники повинні розповсюджувати християнську доктрину за допомогою дошки, "повішеної на цвяху на помітному публічному місці (public space), де кожен може прочитати її і дізнатися, що в ній міститься"⁴ [див. Gómez, 2006: 215]. Кілька десятиліть потому, 31 жовтня 1517 року, цілком імовірно, що Лютер дотримувався тієї ж процедури для виголошення своїх реформаторських тез, "оскільки у Віттенберзькому університеті було звичною практикою (common practice) вивішувати тези диспутів на дверях північної сторони замкової церкви" [Junghans, 2003: 26]. Хоча існують середньовічні прецеденти щодо таких форм публічних написів (public lettering), їх повторення є відмінною рисою раннього Нового часу. Відтоді міста Західної Європи були сконструйовані як "графосфера", під якою розуміють "сукупність графічних носіїв, що використовуються для запису, зберігання, виставлення і розповсюдження повідомлень та інформації, а також соціальний і культурний простір, в якому вони функціонують" [Franklin, 2011: 531; Franklin, 2019]. Урочисті надписи роблять зримими владу і соціальну стратифікацію на громадських спорудах або поховальних монументах.

Інститути влади, від короля до муніципалітету і церковних можновладців, привласнили публічний простір, щоб виставляти свою авторитетність або повідомляти про свої накази. Політична конкуренція, релігійні розбіжності, соціальна напруга чи особисті сутички ставали видимими через листівки (libels) та пасквіади (pasquinades), які іноді закріплювали на стінах, а в інших випадках передавали з рук в руки або співали посеред вулиць і площ. Комерційні вивіски та рекламні плакати поширювалися в тих місцях, де поступово стверджувалася докапіталістична економічна структура.

Тому, визнаючи значення революційного винаходу друкарського верстата Гутенберга, я вважаю прикритим, що багато досліджень письмової комунікації в ранньомодерних містах зосереджуються майже виключно на друкованих текстах і маргіналізують інші матеріальні носії письма, навіть якщо ці тексти виконували ті ж самі функції, як у випадку з плакатами та незакріпленими аркушами. Натомість перспектива, яку я пропоную в цьому есеї, розглядає міський публічний простір як шоденний контекст, де комунікативні акти здійснюються за допомогою письма, дуже часто у взаємодії з усним мовленням та візуальною культурою. Отже, я аналізую продукцію, яка фіксувалася, виставлялася і час від часу розповсюджувалася на площах, вулицях та в інших публічних місцях.

Комунікаційні простори та ритуали

У Парижі в ухвалі 1539 року про охорону здоров'я вказувалося, як саме має відбуватися її публікація: "написана на пергаменті великими літерами" на окремих щитах, розставлених по всьому місту. Усвідомлюючи крихкість слова, французька монархія почала виставляти постанови в публічних місцях. Тим не менш перехід від рукопису до друку і від пергаменту до паперу був дилемою для влади, що підозрювала в них зневагу чи фальсифікацію, які могли спричинити масове виробництво цього типу документів, на відміну від більшої захищеності і контролю, забезпечених проголошенням за допомогою королівських глашатаїв [Fogel, 1989: 105].

¹ Переклад здійснюється з видання: The Routledge Companion to Cultural History in the Western World 1st edition. Edited by A Arcangeli et al chapter Written communication in urban spaces: publication, textual materiality and appropriations pp. 310–331 by Antonio Castillo Gómez © 2020 Routledge Reproduced by permission of Taylor & Francis Group українською мовою для академічного журналу "Українські культурологічні студії".

² Антоніо Кастільйо Гомес – професор історії писемної культури в Університеті Алькала, де він є координатором дослідницької групи "Читання, письмо, грамотність" та директором Міждисциплінарного семінару з вивчення писемної культури. Він є фахівцем з практик письма та читання, особливо в ранньомодерному іспаномовному світі. Він опублікував, серед інших книг, "Escrituras y escribientes. Prácticas de la cultura escrita en una ciudad del Renacimiento" (1997); "Entre la pluma y la pared. Una historia social de la escritura en los siglos de Oro" (2006); "Leer y oír leer. Ensayos sobre la lectura en los Siglos de Oro" (2016); "El placer de los libros inútiles y otras lecturas en los Siglos de Oro" (2018) та "Grafías no cotidiano: escrita e sociedade na histórica (séculos XVI–XX)" (2021). Він також є редактором або співредактором загалом 23 колективних праць (включно зі збірками статей), останні з яких: "Culturas del escrito en el mundo occidental. Del Renacimiento a la contemporaneidad" (2015), "Efímeros y menudencias en España e Italia durante la Edad Moderna" ("La Bibliofilia", 2019) та "L'eredità di Armando Petrucci. Tra paleografia e storia" (2022). З 2005 по 2010 рік був головним редактором журналу "Cultura escrita & Sociedad". Він є членом різних наукових комітетів національних та зарубіжних журналів у галузі історії, історії писемної культури, історії книги, освіти та антропології. Отримав 3 наукові нагороди за свою роботу: Premio Ciudad de Alcalá de Investigación Histórica (1998), Premio Internacional de Investigación en Humanidades "Agustín Millares Carlo" (1995) та Premio Universidad de Alcalá a la Excelencia investigadora en Ciencias Humanas y Sociales (2020). Наразі він готує книгу про ранньомодерне іспаномовне місто як простір письмової комунікації.

³ Оголошення зберігається в the Bodleian Library of Oxford, Inc. Cat. C-155.

⁴ Madrid, Biblioteca Nacional de España (BNE), MSS/13021, fol. 97. See also Madrid, National Library of Spain (BNE), MS 13, 021, fol. 97.

Очевидно, що публікація постанов та офіційних розпоряджень не могла відбуватися випадково; натомість вона була зумовлена певними жемами та процедурами, які починалися з їх проголошення "вголос, повільно і правильно вимовляючи"¹. Пишномовність акта залежала від можновладця чи інституції, які видавали постанову, та її змісту. Муніципальний едикт відрізнявся від королівського декрету, едикту інквізиторської віри чи папської булли. Хоча все це було багато випадків, коли публікація цього типу документів обмежувалася відповідним оголошенням², як це траплялося в попередні століття [Offenstadt, 2013], нововведенням раннього Модерну стало публічне вивішування оголошення на певний час на додаток до його проголошення глашатаями [Millner, 2013; Castro Rojas, 2016; Judde de Larivière, 2017; Castro Rojas, 2019]. Така форма опублікування робила комунікативний акт подією міських зносин, приводом для публічних зібрань і соціального обміну.

Закріплюючи документ у публічних місцях, можновладці отримували можливість зримості, і можна навіть сказати, що це діяло як своєрідний "механізм м'якого обумовлення", за визначенням Антоніо М. Хеспаньї [Hespanha, 1993: 131], тобто як дисциплінарна стратегія влади, навіть якщо такі документи також оскаржувалися. Таким чином, писання можновладців (writings of the authorities) втручалися в суспільне життя, повідомляючи закони і постанови, відповідальні за регулювання суспільства згідно з політичною, соціальною та моральною системою. У той час як Церква публікувала багато положень латиною, політичні постанови обирали народну мову. У великих і багатонаціональних імперіях, таких як іспанська та португальська, було звичайною справою проголошувати такі накази рідною мовою. Так було забезпечене широке ознайомлення з положеннями, як вважала Рада Верховної інквізиції 12 червня 1688 року, коли наказала інквізиторам Сардинії надрукувати едикт про заборону вчення Мігеля де Моліноса (1628–1696) у достатній кількості "мовою цього королівства"³.

Семантична центральність простору, в якому експонувався документ, може бути застосована і до пасквінад та дискредитаційних листівок, що було чітко продемонстровано цензурою цього типу письма. Конституція єпархії Браги 1639 року прямо вказувала, що особи, причетні до фіксації та передачі "наклепницьких записів, паперів і листів", мають бути покарані з крайньою суворістю, якщо вони "прикріплені на дверях або стінах наших архієпископських палаців або будинків наших суддів" [Constituçoes..., 1697: 650]. Трансгресивний ефект посилювався шляхом фіксації документів на будівлях, пов'язаних із суперниками влади або особою, яку паплюжили. Так, у контексті французьких релігійних війн кінця XVI століття багато листівок, які з жахом описували переслідування католиків в Англії, були прикріплені на стінах кладовища Сен-Северин, у самому центрі зібрань Католицької ліги у Парижі [Jouhaud, 1987: 311–312]. Наклепницькі плакати проти окремих осіб наклеювали на двері будинку обмовленої особи, часто вкриті іншими елементами та символами, які довершували ефективність повідомлення [Evangelisti, 1992; Evangelisti, 1995; Evangelisti, 2018]. Нарешті, один парадигмальний випадок значення, наданого місцем, відноситься до італійських статуй, що "розмовляють", найважливішою з яких є статуя Пасквіно, від якої походять пасквінади. Вони були двох типів: з одного боку, вірші, складені студентами з нагоди свята святого Марка, 25 квітня, які вивішувалися до 1539 року; з іншого боку, критичні пасквінади, спрямовані проти релігійної та політичної влади, які з'явилися в 1501 році і поширювалися протягом усього Модерну [Pasquinate..., 1988; Lastraioli, 2012; Pasquin..., 2014].

Подібно до того, як статуя Пасквіно стала центром антиурядових протестів у Римі, інші міські куточки відігравали провідну роль у поширенні новин і популярних друкованих видань. У Венеції цю роль виконував міст Ріальто, у Лондоні – Граб-стріт⁴, у Парижі – площа Краківського дерева⁵, а в Іспанії XVI–XVII століть – mentideros⁶, найбільш значимими з яких були лави Севільського собору; аж три таких місця існували в Мадриді: "Палацові плити", радше політичного характеру, куди приходили придворні та державні службовці; "Комедіанти", на розі вулиць Санта-Марія та Леон, де збиралися всілякі комедіанти та театральні діячі; і третій, найвідоміший, розташований на трибунах церкви Сан-Феліпе-ель-Реаль, на Пуерта-дель-Соль, на розі вулиці Майор, де було особливо багатолюдно, гамірно та строкато [Nuñez Roldán, 2004: 15–16; Deleito у Piñuela, 1942; Moreno Sánchez, 1991].

Інквізиція та політична влада постійно стежили за багатьма текстами, що розповсюджувалися на вулицях. У листопаді 1575 року інквізиція заарештувала вуличного торговця на ім'я Баттіста Фурлано, який стояв біля дверей Палацу дожів у Венеції, щоб допитати його про молитви, які він продавав проти епідемії чуми, що лютувала в місті в той час. Текст був латинською мовою з перекладом італійською, надрукований на окремому аркуші формату октаво [Salzberg, 2014: 158]. Так само у 1627 році іспанський король Філіп IV ухвалив прагматичний указ про заборону всіх видів популярних друкованих видань про державні справи, які не мали обов'язкової королівської ліцензії [Reyes de los, 2000: 846–847]. Незважаючи на те, що англійський король Карл I у 1632 році заборонив corantos⁷, "вулиці Лондона одразу ж наповнилися новинними баладами, які побічно або метафорично зачіпають актуальні події того часу" [Sieber, 1965: 157].

Незважаючи на пильність політичної та церковної верхівки, розповсюдження і продаж так званої "популярної літератури" було поширеним явищем як у Європі, так і в Америці. Доказом цього є періодичні переслідування тих, хто поширював або співав певні тексти, як це сталося в 1681 році зі співаком Джоном Секьє з Ньюкасла, який співав балади проти лорд-мера Лондона та інших можновладців [McKenzie, 2005; Würzbach 1990]. Не менш показовим є свідчення про поширення в мексиканських містах надрукованої молитви крихітного розміру з уривком Євангелія від

¹ Madrid, Real Academia de la Historia, 9/3786 (21), fol. 1r.

² У Франції XVI століття існували навіть спеціалізовані плакальниці, такі як "crieurs des morts", які поступово втратили свою функцію, оскільки для сповіщення про смерть почали використовувати друковані "заготовки" [Delaunay, 1935: 156].

³ Madrid, Archivo Histórico Nacional, Inquisición, Lib. 781, fol. 298v. Про заборону квієтизму на Сардинії див. [Rundine, 1996:168].

⁴ До XIX ст. місце проживання лондонської богеми, зокрема письменників, що жили лише за гроші з написання низькосортної літератури, зараз має назву Мілтон-стріт.

⁵ Місце Пале-Рояль біля дерева каштана, де збиралися газетярї, які прагнули обмінятися плитками, думками чи новинами.

⁶ Тут і в подальшому в примітках іде переклад термінів, що в тексті автора надані не англійською мовою, а також певні дефініції. Mentideros (ісп.) – місця пліток, тобто місця, де можна було потеревенити для душі.

⁷ Corantos – односторінкові збірки новин з іноземних журналів. Їх почали розповсюджувати голландці на початку XVII століття, а англійські та французькі переклади публікувалися в Амстердамі. <https://www.britannica.com/topic/coranto>

Івана латинською мовою, де Ісус названий Словом (1:1–14), яку продавав сліпий і його іспанський провідник у 1621 році. Згідно зі звітом, надісланим до Священної канцелярії, багато примірників було продано як іспанцям, так і місцевим жителям, оскільки люди купували молитву, аби носити її з собою як амулет, щоб захиститися від пожеж і штормів або від складних пологів у випадку вагітних жінок¹.

Вуличні співаки, *santastorie*² або сліпі були залучені до цього ринку друкованих *menudencias*³, які часто були їхнім основним джерелом існування. Вони продавали і співали тексти всіх видів, а також власні твори, імпровізовані на ходу або написані незадовго до виступу [The Cantastorie..., 2016; Iglesias Castellano 2017; Iglesias Castellano 2019]. На цю обставину севільський друкар Франсіско де Ліра прямо вказав у примітці до читача, вміщеній в окремих примірниках переліку фестивалів, проведених у Лісабоні 1609 року на честь Феліпе III. Там він ще раз підкреслив, що багато з цих історій є нічим іншим як "добре чи погано складеними творами, які сліпий видає ввечері, друкує вночі, а вранці продає"⁴.

Що стосується новин, то їхній ринок, який тоді стрімко розвивався та був увічнений у ряді творів Вільяма Шекспіра (1564–1616) та Бена Джонсона (1572–1637), матеріалізувався у серію видавничих продуктів, які мали певні спільні риси, але відрізнялися за специфічними ознаками. У той час як нотатки та газети містили добірку коротких новин, балади, *occasionnels*⁵ або *relaciones de sucesos*⁶ зосереджувалися на описі однієї події, яка могла бути політичною (вступ на престол, королівські весілля, похорон), а також релігійною (беатифікації⁷, канонізації), мілітарною (війни) або надзвичайною (чудеса, природні катастрофи, особисті нещастя). Зокрема, іспанські розповіді про події поширювалися як у рукописній, так і в друкованій формі, а їхній обсяг міг варіюватися від листівки на окремому аркуші та недорогої збірки (*chapbooks*) для коротких оповідань до книг більшого розміру⁸. Крім того, про масовий характер цього типу друкованих видань свідчать 3 000 ліцензій, які Реєстр друкарів – придворна установа, що видавала ліцензії на всю друковану продукцію, – надав між 1577 і 1709 роками на друк балад, хоча реальна кількість була більшою, оскільки в цю кількість не входили ті, які хоч і несанкціоновано, але все ж поширювалися [Perry, 2010: 253]. За словами Тесси Вотт, за консервативною оцінкою у 200 примірників на видання мова могла йти про друк 600 000 примірників [Watt, 1991: 141; Hyde, 2018].

Артефакти та значення

Чи можемо ми зрозуміти це розмаїття міських текстів незалежно від їхньої матеріальності? Як зазначив Роже Шарт'є, дискусія піднімає питання, які Кант порушив у другій частині своєї "Метафізики звичаїв" (1796), а саме розрізнення між платонівською концепцією тексту як нематеріального і концепцією тексту як відсилання до конкретного об'єкта, в якому ми читаємо й осягаємо ідеї [Chartier, 2014: 11–12; Chartier, 2013]. Хоча матеріальні форми не нав'язують інтерпретацію кожного тексту, здається беззаперечним, що така інтерпретація невіддільна від продукту, в якому втілене письмо. Існує величезна різниця між брошурами та книжковими виданнями, а також між рукописними та друкованими плакатами або монументальними написами на противагу графіті. За словами Дональда Маккензі, "саме в такому контексті тексти, можливо, найкраще розглядати не як фіксовані, визначені артефакти в певному медіумі, а як потенціальні" [McKenzie, 1999: 51].

Щодо міських текстів, які я аналізую, слід зазначити, що публічна експозиція частини з них супроводжувалася певними вимогами до зримості та читабельності. Для того щоб розглянути, як їх можна було прочитати, необхідно взяти до уваги кілька обставин. По-перше, масове поширення тогочасної неграмотності, що сумісно з практиками делегованого читання, які допомагали долати певні бар'єри. По-друге, те, що тексти, незважаючи на їхнє публічне виставляння, не завжди були спрямовані на все населення або ж не в однаковий спосіб. І по-третє, що їхня основна функція не завжди була зосереджена на алфавітному читанні.

У випадку указів і прокламацій, оскільки друковане розповсюдження мало пріоритет, переваги типографіки для покращення чіткості та читабельності ставали все більш видимими. Ці переваги відбивалися в організації графічного простору, розподілі пробілів, в ієрархічному використанні заголовних або великих літер на початку тексту та інших відповідних розділів, у чергуванні друкованих круглих і курсивних літер, а також у вставці емблем та іконографічних мотивів у заголовки з метою виразності. Останнє особливо помітно в наказах, що виходили від Папської курії та інших церковних інстанцій [Bruni, 2017b], як, наприклад, в указі римської інквізиції від 10 березня 1677 р. проти використання магії. Внизу документа вказувалося, що цей указ слід вивісити на звичайних місцях у Римі, читати в церквах єпархії в перші неділі Різдва і Великого посту, а також вивішувати на дверях церков і ризниць, щоб ніхто не міг посилатися на незнання і щоб "все, що в ньому наказано, було виконано"⁹.

Подібні спостереження можна зробити і на прикладі інших типів плакатів, переважно типографських, які мають тенденцію до більшої деталізації: тих, що використовувалися для оголошення літературних конкурсів, організованих у рамках барокових фестивалів, та оголошення про академічні дисертації. У випадку літературних плакатів верхня частина була відведена для назви конкурсу та особи чи святого, якого вшановували. Далі йшла преамбула з шир-

¹ Ciudad de México, Archivo General de la Nación, Inquisición, vol. 337, exp. 12, f. 376r.

² Cantastorie (іт.) – мандрівні розповсюджені віршовані історії, пристрасних чи драматичних, часто складених ними самими.

³ Menudencias (ісп.) – дрібниці, потроха.

⁴ Цит. за [Pena Sueiro, 2017: 46], де вона вказує на той факт, що попередження присутнє не у всіх копіях.

⁵ Occasionnels (фр.) – назва попередників газети.

⁶ Relaciones de sucesos (ісп.) – звіти про події.

⁷ Беатифікація – перший етап канонізації, тобто процедури зарахування спочилого Католицькою церквою до лику святих або блаженних.

⁸ Щодо цього редакційного жанру та його новинної природи [Ettinghausen, 2015; *La invención...* 2017].

⁹ Editto del S. Offitio, Rome: Stamperia Camerale, 1677. Rome, Casanatense Library, PER, est.18.14.58. Цей та інші рисунки можна подивитись: The Routledge Companion to Cultural History in the Western World 1st edition. Edited By A Arcangeli et al chapter Written communication in urban spaces: publication, textual materiality and appropriations pp. 310-331 by Antonio Castillo Gómez © 2020 Routledge Reproduced by permission of Taylor & Francis Group.). <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003080206-17/written-communication-urban-spaces-antonio-castillo-g%C3%B3mez?context=ubx&refId=29606c06-d649-4d79-bfff-7e81ede21dcb>

шим поясненням про причину фестивалю. Центральна частина містила опис поетичних поєдинків і бажані характеристики віршів (мова, ритм і зміст). Нижня частина була присвячена правилам конкурсу, журі, дедлайну та способу презентації віршів [Gómez, 2011].

Щодо академічних дисертацій, то хоча про них також повідомляли за допомогою запрошень у брошурах обсягом від чотирьох до восьми сторінок [Pettegree, 2017: 23], характерним було оголошення за допомогою афіш. Спочатку вони були рукописними, але в другій половині XVI ст. перевага надавалася друкованому формату, з попереднім дозволом ректора або іншої інстанції: у Німеччині друковані оголошення задокументовані вже в 1560 році; у Франції перші з'явилися в протестантських університетах Ортеза і Лескара між 1585 і 1592 роками, а в Сорбонні 127 оголошень було надруковано між 1588 і 1660 роками; що стосується іспаномовних університетів, то першим збереженим оголошенням дисертації є афіша про захист Педро Баллі 26 серпня 1584 року "hora nona antimeridies"¹ на здобуття ступеня доктора права в Королівському і Папському університеті Мехіко [Kirwan, 2017: 21–22; Walsby, 2017: 366; Fernández de Zamora, 2015: 21–22].

Зміст включав посвяту спонсору або директору з усіма їхніми почестями, представленими фігурою у випадку святих і гербом для цивільних і релігійних діячів. Далі вказувалися ім'я студента та навчальний предмет, ступінь, який він прагнув здобути, і висновки чи висновки, які він мав публічно захистити (один для першого ступеня, кілька для другого), заклад проведення дискусії, посадова особа, яка головує на церемонії, час і день. Вони вирізняються використанням латинської мови, у згоді з публікою, якій вони були адресовані, незважаючи на те, що вони були закріплені в академічних центрах та іноді на дверях деяких церков та інших громадських будівель.

З погляду типографіки обидва способи оформлення вивісок мали досить однорідний вигляд. Відмінності стосуються насамперед різноманітності шрифтів для розрізнення окремих розділів, оздоблення заголовних літер, інших типографських орнаментів та вставки іконографічних мотивів: гербів і фігур, що представляють установу, яка проводила захід, або особу чи святого, якого шанують, у друкованих оголошеннях, а також спонсора чи керівника в оголошеннях про наукові дисертації. Видання XVII ст., як і укази, вирізняються більшим орнаментальним і графічним багатством, відображаючи таким чином еволюцію техніки гравірування.

Очевидно, що в багатьох із цих гравюр переважала винятково візуальна концепція письма, як це сталося одночасно з фресковою поезією, створеною для прикрашання тимчасових споруд, що зводилися під час публічних показів. Якщо не брати до уваги суто алфавітне читання, їхньою головною метою було показати "хизування та манірність", як писав іспанський ритор Хуан Діас Ренгіфо (1553–1615) у "Поетичному мистецтві Іспанії" (*Arte poética española*, 1592): "Ці *sestinas*² створюються для хизування та манірності, коли вони потрібні для афіш, або коли під час урочистого святкування поет хоче заповнити шпалери кількома віршами, або в інших випадках, які можуть виникнути" [Díaz Rengifo, 1977: 83]. Це надзвичайно доречне спостереження, оскільки воно вказує на ключ до інтерпретації цього ефемерного письма (*ephemeral writing*). Його призначення було пов'язане зі здатністю робити явними і зримими як владу, так і авторитет. Як наслідок, увага, приділена візуальним аспектам віршів, була спрямована не стільки на читабельність, скільки на зримість. Окрім тексту, кожен вірш також мав візуальну природу, оскільки був оформлений у вигляді ієрогліфу, ланцюжка чи інших творчих ігор. Отець Франсіско де Роїс-і-Мендоса (1611–1677), архієпископ Гранаді і автор опису поминок, які університет Саламанки організував на смерть короля Філіпа IV (1665), прямо заявив про це, коли написав, що "слова промовляють до вух, картини – до очей, а побачене приводить у рух більше, ніж почуте" [Roís y Mendoza, 1666: 433].

Основним письмовим проявом, де графічний аспект наділяв літеру автономним значенням, були монументальні письмена (*monumental writings*). Тут текст можна було прочитати у зв'язку з переданим словесним висловлюванням, але перед прочитанням він, безумовно, сприймався як цілком візуальний об'єкт [Petrucci, 1999: 54]. Цей тип надпису передавав значення не лише через літери, але й через свою матеріальну форму, зв'язок з іншими дискурсами, особливо з іконографічним дискурсом, а також через своє місце в постійному чи тимчасовому монументальному ансамблі. Тому обмеження його інтерпретації до алфавітного прочитання означало б ігнорування його символічної та пропагандистської природи.

Крім того, для значної частини європейського суспільства раннього Модерну читання літер було ускладнене не лише неписьменністю, а й у певних випадках деякими графічними засобами – наприклад, літери вставлені в інші літери для економії місця – та частим використанням латини як мови епіграфіки, хоча стереотипний характер і форма надписів могли компенсувати недосвідченість у цій мові, яка була характерна для багатьох. Тому обмежувати інтерпретацію епіграфічної продукції раннього Модерну виключно алфавітним читанням означало б нехтувати символічним і пропагандистським значенням, притаманним показній урочистості її частини, як постійної, так і святково-ефемерної, про що свідчать, наприклад, арки, зведені в Антверпені на честь тріумфального в'їзду кардинала-інфанта Фердинанда Австрійського, брата Філіпа IV, коли його було призначено губернатором Нідерландів [Gevaerts, 1641; Laurens, 2010].

Графічна реформа гуманістичного руху, яка досягла кульмінації в Італії в 1460-х роках з відновленням римських столичних площ під керівництвом падуанського гуртка Андреа Мантеньї та Феліче Фелічіано [Petrucci, 1993], була найкращим інструментом для пап, королів, знаті, церковних і міських рад, щоб зробити їхню авторитетність і престиж зримими для сучасників і *ad perpetuam memoriam*³. Особливо це стосувалося Риму, *caput mundi*⁴, столиці світу, де монументальні надписи продемонстрували свою ефективність як візуальні системи влади [Paolucci, 2016: 549; Kajanto, 1982]. Типовим прикладом пропагандистського використання монументального письма був план міської

¹ Hora nona antimeridies (лат.) – "Дев'ята година", є однією з проміжних годин Літургії годин, тобто ритмізації молитв під час святкування Пасхи Католицькою церквою.

² Sestinas (іт.) – секстини, вірші, що складаються з шести строф по шість рядків і фінального тривірша, всі строфи якого мають однакові шість слів у кінці рядка в шести різних послідовностях.

³ На вічну пам'ять (з лат.).

⁴ Caput (лат.) – голова, caput mundi (лат.) – столиця світу.

перебудови, здійснений у цьому місті між 1585 і 1591 роками з ініціативи папи Сикста V. Споруди, зведені або реформовані в цей період, завершувалися урочистим написом, автором якого був Лука Орфей, переписувач Ватиканської бібліотеки, який створив епіграфічний заголовок у видовжених формах за зразком римських написів кінця XV століття, часів Сикста IV [Petrucci, 1993]. На муніципальному рівні випадок Ліона висвітлює політику епіграфічного ствердження правлячої еліти у XVII столітті – загалом сімдесят три надписи згадуються у тогочасних історіях та мандрівних книгах. Порівняння тексту епіграфів, викарбуваних на шматку чорного вапняку навпроти дверей базиліки д'Ене (1611 р.) та фонтану Шана (1670 р.), відображає зростання значення міської риторики впродовж століття [Béroujon, 2009: 54].

Водночас щось подібне відбувалося і з текстом епітафій, викарбуваних на поховальних монументах, де впроваджувалися графічні новації відповідно до барокового пафосу. Як зазначає Армандо Петруччі, цими нововведеннями були: розрив з традиційними епіграфічними форматами, імітація некам'яних матеріалів у орнаментальних завитках (під дерево, ганчірки, простирадла, мушлі, шкури тощо), розташування письма серед косих та хвилястих ліній, поліхромія поверхонь і літер та розбиття тексту на секції [Petrucci, 1998: 92]. Разом з такими величними гробницями, як Лукреції Томачеллі (1625) у римській базиліці Святого Іоанна Латеранського, Папи Урбана VIII (1628) у Ватикані (автор Берніні) або Джорджа Вільєра, герцога Бекінгема (1634), у Вестмінстерському абатстві, [Sherlock, 2016], ці риси можна побачити у більшості з 374 гробниць офіцерів і лицарів Мальтійського ордену XVII–XVIII століть, розташованих на підлозі собору Святого Іоанна у Валлетті, які містять численні фрази та алєгорії, що натякають на смерть [Giorgio, 2030: 54].

Візуальні елементи поширилися на балади, сатири та популярні гравюри, в яких закріпилася іконографічна пам'ять, що потім відновлювалася за кожної нової нагоди. Розгортання лютеранської реформи об'єднало зусилля з друкарським верстатом як засобом пропаганди та переконання. Одним з її плодів стало масове виробництво друкованих видань, які розвішували в будинках і поширювали на вулицях. Деякі з них вихваляли Лютера, а інші були дуже критичними щодо папства, як, наприклад, знаменита картина Лукаса Кранаха "Страсті Христові та Антихристові" (1521), де просте життя Ісуса протиставляється розкоші його земного намісника. [Scribner, 1994].

Малюнок також супроводжував інші публічні маніфестації письма з метою роз'яснення його значення: опудала засуджених в інквізиторських санбеніто (покаянних рясах) та інші знаки глузування публічно демонструвалися злочинцями та правопорушниками [Gómez, 2008; Peña Díaz, 2012; Corteguera, 2012]; викривальні картини з тією ж метою виставляли в республіках центральної та північної Італії [Ortalli, 2015; Bent, 2016]; ганебні малюнки опинялися на дифамацийних плакатах, що засуджували подружню зраду, проституцію чи гомосексуалізм¹ [Scrittura, 1982]; символи, що натякали на діяльність кожної крамниці, з'являлися на торговельних вивісках [Garrloch, 1994; Welch, 2005]. В інших випадках письмо сприяло ідентифікації певних зображень, як це сталося в Англії під час так званої "кризи відсторонення" (1679–1681), яка мала на меті усунути від престолу брата Карла II і ймовірного наступника Джеймса. У ті роки партія вігів, вороже налаштована до католиків і прагнучи обмежити владу монарха, складала петиції, публікувала балади і гравюри, влаштовувала паради вулицями з опудалами папи, кардиналів, монахів, інквізиторів і монахинь, з написами на них, щоб кожен міг зрозуміти послання [Knights, 2006: 149].

Читання та інші привласнення

Розмаїття текстів, присутніх у публічному просторі, поєднується з множинністю привласнень, яких стільки ж, скільки їхніх функцій і застосувань, у поєднанні з нерівномірною грамотністю публіки. У випадку монументальних надписів рецепція перебувала на півдорозі між "наївним читанням ілюстративного матеріалу (scriptura laicorum)² та елітарним споживанням книжок" [Raolucci Hellinga, 2016: 9]. Щодо публічних оголошень і листівок, то деякі свідчення є досить промовистими. Наприкінці 1574 року звичайна людина, Хуан Александр, власник сирного магазину в Медінадель-Кампо (Вальядолід), прочитав папірець, який був прикріплений на стіні. Він подумав, що це може бути оголошення про оренду житла, але насправді це була одна з пасквінад, які публікувалися в різних кастильських містах проти фіскальної політики Філіпа II³. Приблизно в той самий час, у липні 1588 року, скромний португальський converso⁴, чоботар на ім'я Хуан Вісенте з Кампомайора, вирішив емігрувати до Бразилії, а не до Кабо-Верде чи Анголи, як він планував, приваблений деякими указами, розвішаними на вулицях Лісабона, в яких король пропонував безкоштовний проїзд кожному, хто хотів перетнути Атлантику разом з дружиною і дітьми⁵.

Поряд з цими сценами індивідуального читання, іноді за допомогою посередника, вулиці та площі були простором переважно для громадських читань вголос: художньої літератури, останніх новин, пасквінад та листівок [Gómez, 2016: 54]. Щодо останніх, можна згадати натовпи, які на Різдво 1650 року зібралися перед кафедральним собором Мехіко та на прилеглих вулицях, щоб прочитати листівки, які Вільям Лампорт, в іспанській вимові Гільєн Ломбардо, написав проти інквізиції незадовго до втечі з в'язниці, де його утримували з 1642 року за звинуваченням у заняттях астрологією та захисті протестантизму: мовляв, в понеділок, на другий день Різдва, між сьомою і восьмою годинами ранку він йшов вулицею Такуба і в кінці її побачив багато людей, які стояли на розі – там, де новий будинок і магазин, – і читали довгий папірець, написаний дуже дрібними літерами, який був закріплений на стіні, перед каналізаційним стоком⁶ [Meza, 2002; Troncarelli, 2009; Lynn, 2013].

Вплив листівок, опублікованих з метою критики рішень і поведінки правителів та церковних лідерів, відрізняється від резонансу медіа, які втручалися в поширення протестантських і католицьких реформ або в будь-який політичний чи релігійний конфлікт раннього Нового часу: від релігійних війн у Франції (1562–1598) до громадянської війни в Англії

¹ Evangelisti, "Accepto calamo", fig. 5 and 15.

² Scriptura laicorum (лат.) – письмо для мирян. Мається на увазі, що неосвічені, як правило миряни, замість письма розглядали картинки.

³ Valladolid, Archivo General de Simancas, Patronato Real, leg. 72, doc. 71, f. 1029r.

⁴ Converso (ісп.) – звернений, зазвичай в ранньомодерній Іспанії юдей або мусульманин, що перейшов в християнську віру.

⁵ AHN, Inquisición, leg. 1647/1, exp. 3, f. 35r.

⁶ AHN, Inquisición, Leg. 1731, exp. 53, num. 24, fol. 149r. Про це зображення [Meza González, 2002; Troncarelli, 1999; Silva Prada, 2009].

(1642–1651) та Славної революції 1688 року загалом було розповсюджено від п'яти до десяти мільйонів памфлетів, не забуваючи про "Фронду" (1648–1653) з близько 5 000 мазаринад або повстання, що виникали в різних місцях під керівництвом іспанської монархії під час правління Феліпе IV, а також про боротьбу за владу перед повноліттям Карла II.

У цих випадках боротьба думок передавалася через проповіді, театр, книги, листівки та памфлети; взаємодія між письмом, усним словом та візуальною культурою була дуже поширеною. Візьмемо для прикладу інтенсивну антиіспанську пропаганду, розгорнуту в Нідерландах під час Вісімдесятилітньої війни (1568–1648), тобто війни, яку Об'єднані провінції вели проти свого суверена, тодішнього короля Іспанії, що вважається першою "паперовою війною" на європейському рівні [Geurts, 1978: 229; цит. за Schulze Schneider, 2008: 96]. Багато з цих друкованих видань зосереджували свої викриття на чотирьох основних темах голландської чорної легенди: махінації іспанської інквізиції, жорстокість іспанського народу, особисті вади Філіпа II та план всесвітньої гегемонії іспанської монархії [Schulze Schneider, 2008: 80; Schepper, 1992]. Вони представляли короля як тирана, який не поважав традиційні свободи та привілеї голландських міст, а іспанців – як нащадків невірних євреїв [García Cárcel, 2017].

Особливою гострото брошури набули за часів правління герцога Альби Фернандо Альвареса де Толедо (1507–1582), губернатора Нідерландів у 1567–1573 роках, відповідального за жорстокі репресії. Це можна побачити, зокрема, у випуску 1572 року, де герцог був представлений як гротескний персонаж. Сидячи на троні, з випромінюючим ненависть дияволом за спиною, герцог у правій руці тримає дитину, яку їсть, а в лівій – мішок, наповнений монетами, вкраденими у Фландрії. Поруч з ним – гідра з головами кардиналів Гранвеля, Гіза і Лотарингії, а під ногами – обезголовлені трупи графів Егмонта і Горна, які кількома роками раніше очолили повстання проти насадження інквізиції саме з ініціативи Гранвеля [Versele, 2016].

У багатьох випадках тиражі видань були настільки великими, що можна говорити про справжні памфлетні війни. Їх ефективність як інструментів формування громадської думки не викликає сумнівів [Sawyer, 1990; Halasz, 1997; Freist, 1997; Cultures, 2002; Landi, 2006; Beyond, 2012]. 8 січня 1573 року єпископ Валансу Жан Монлюк написав листа Карлу IX Французькому, в якому виправдовував використання листів з наклепами своїм обов'язком захищати репутацію суверена, поставлену під сумнів інтенсивною протестантською пропагандою [Debbagi, 2012: 337]. У цьому руслі португалець Жеронімо Фрейре Серрану у своїй праці "Політичний дискурс" (1634 р.) зазначав, що *papelinhos*¹ були "третім шляхом і засобом, яким істина доносила правду до вух короля", а двома іншими були проповіді та книги [Freire, 1647: 134; Ramada, 1988]. Так само англійський священнослужитель і памфлетист Джон Налсон (1638?–1686) писав у 1682 році: "Я не знаю жодної речі, яка б більше зашкодила покійному королю, ніж паперові кулі преси" [цит. за Raymond, 2003: 161]. Нарешті, в одній з пасквіад, які поширювалися в Барселоні в 1689 році проти французького короля Людовика XIV, стверджувалося, що "цікаві статті на кількох сторінках розповсюджуються, читаються і розсилаються набагато краще і швидше, ніж книги" [цит. за Espino, 1996: 177].

Що стосується владних повноважень, то їх публічне виставлення вирішальним чином впливало на множинність привласнень. Подібно до того, як португальський чоботар Хуан Вісенте читав або йому читали положення, що містилися в едикті, тому що він розумів, що це може його зацікавити, в інших випадках ці тексти провокували акти презирства і насильства. Так було у випадку з *tablilla*² – власне, аркушем паперу, який у вересні 1597 року використав Себастьян де Вальдеррама, священник і апостольський суддя в місті Коліма (Мексика), щоб повідомити про розпорядження генерального вікарія єпархії Вальядоліда про відлучення від церкви деяких мешканців, які не сплачували церковної данини. Розпорядження супроводжувалося іменами людей, обурених відлученням, які на тому ж папері, "внизу, між підписом і датою", написали образи Вальдерраму, називаючи його "повним негідником, божевільним, п'яницею, злодієм, який збирає те, що йому не належить"³. Так само в юрисдикції Венеціанської республіки протягом XVI і XVII століть мали місце різні акти непокори едиктам, які розривалися на шматки і "збруднювалися" на тлі громадських заворушень, спровокованих не тільки народом, а й знаттю [Vivo, 2007].

За інших обставин конфлікти, спричинені публічними написами, призводили до актів *damnatio memoriae*⁴. Знищення або підміна певних надписів, зображень, статуй і символів, чи то в релігійних конфліктах, чи то в антисеньйоріальних заколотах, чи то в революціях більшої політичної значимості, було способом активного втручання в пам'ять і переозначення публічних просторів, як це сталося під час неаполітанського повстання проти Філіпа IV в 1647 році.

Спочатку, оскільки повстання було народною реакцією на підвищення податків на споживання, його лідер, рибалка Масаньєлло, не став прибирати герб Габсбургів з неаполітанських палаців, а наказав розмістити поруч з ним щит, увінчаний великою літерою "P" у центрі герба, що означало "Народу". Восени, після проголошення на кілька місяців Неаполітанської республіки під командуванням герцога Гіза, герб іспанського суверена замінили на символи нової республіканської влади: герб герцога, аббревіатуру SPQN (*Senatus Populusque Neapolitanus*⁵) і слово *Libertas*⁶. Ця суперечка символів проявилася також у монетах, картинах і навіть у зображеннях святих [Hugon, 2011]. У цьому світлі можна також інтерпретувати події, що сталися наприкінці XVII століття з бронзовим указом, який Софія Олексіївна, регентка Росії з 1682 по 1689 рік, встановила на Красній площі в Москві, легітимізуючи дії бояр, які привели її до влади, в той час як Петро I, проголошений царем у десятирічному віці, після смерті свого брата Федора III, і його мати були усунуті від двору. Наприкінці її регентства указ був знищений [Franklin, 2017: 348; Franklin, 2019: 148]. З огляду на ці факти очевидно, що публічний простір часто був не агорою соціальної згуртованості, а місцем для суперечок [Joseph, 1998: 6]. Реакції, спровоковані багатьма текстами, розміщеними на стінах або розповсюдженими на вулицях, безпосередньо апелюють до їхньої функції як "актів письма", здатних залагоджувати смислові суперечки⁷. З цієї перспективи можна зрозуміти напругу, спричинену співіснуванням у публічному просторі легітимних тек-

¹ *Papelinhos* (порт.) – листівки.

² *Tablilla* (іспан.) – табличка, аркуш.

³ Colima (México), Archivo Histórico Municipal, Sección A, caja 26, exp. 84. Про цю подію див. [Romero, 2008].

⁴ *Damnatio memoriae* (лат.) – прокляття пам'яті.

⁵ *Senatus Populusque Neapolitanus* (лат.) – сенат і народ Неаполя.

⁶ *Libertas* (лат.) – свобода.

⁷ Щодо поняття "письмові акти" див. [Fraenkel, 2010].

тів, тобто тих, що підтримуються можновладцями або схвалюються ними, та інших, що означають незаконне привласнення цих місць як зон комунікації. Це цілком очевидно у випадку з графіті. У певних контекстах і просторах вони не завжди були трансгресивними написами, їх толерували, як це спостерігалось в елизаветинській Англії, в багатому ансамблі герцогського палацу в Урбіно, в графіті, зроблених віруючими в різних святинях і церквах, або в похвалях, написаних на настінних розписах в Римі [Fleming, 2001; Sarti, 2009; Plesch, 2007; Plesch, 2014; La pietra, 2017; Guichard, 2014]. Цей тип втручання свідчить про те саме повсякденне життя, відображене голландськими художниками, такими як Пітер Янс Санредам (1597–1665), Герард Хоукгест (бл. 1600–1661) та Емануель де Вітте (1615/17–1691/2), які включили графіті в деякі церковні інтер'єри¹.

Але в інших випадках графіті були переслідуваними письмовими проявами, оскільки вони привласнювали простір комунікації, що підлягав регулюванню різними органами влади (від муніципалітетів до університетів), або ж тому, що повідомлення, написані на стінах, порушували політичну та моральну систему. У Ліоні муніципалітет виступав у 1651 і 1680 роках проти великої кількості несанкціонованих оголошень на вулицях і площах, деякі були навіть на дверях мерії, на стінах якої в 1682 році також з'явилися зухвалі графіті, намальовані вугіллям, червоною і чорною крейдою [Béroujon, 2009]. Таке ж бажання регулювати публічні простори як місця для письма можна було побачити в 1683 році, коли ректор Римського університету видав указ, який погрожував покарати будь-кого, хто наважиться "малювати або писати вугіллям, олівцем, крейдою чи будь-яким іншим інструментом ганебні вислови або малюнки, або будь-які літери, знаки, символи, вірші, девізи, лінії, герби або повідомлення на стінах, дверях, колонах, капітелях, вікнах чи карнизах, або будь-яким іншим чином їх спотворювати, хоч би він малював чи писав щось гарне" [Petrucci, 1993: 93].

Ми наближаємося до завершення цього екскурсу. За винятком написів на камені, більшість текстів, які циркулювали в публічному просторі, належать до категорії міських ефемерів, деякі з них написані від руки, а багато – надруковані. Зазвичай це твори, збереження яких було винятком і часто ставало наслідком чинників, далеких від тих, що привели до їх написання. Той факт, що, наприклад, до анонсів богословських дисертацій здебільшого звертались через роки після Тридентського собору, пов'язаний з їхнім використанням як репертуару ідей для католицької реформи [Walsby, 2017: 367]. Укази і прокламації збереглися краще, оскільки вони слугували свідченням відповідних мандатів та офіційних положень [Bruni, 2017a]. Крім того, значна частина пасквінад і наклепницьких листівок, що дійшли до нас, зберігалися як докази звинувачення в судових процесах, складаючи те, що Лаура Антонуччі назвала "scrittura giudicata"² [Antonucci, 1989]. Що стосується пропаганди, то найбільш значущі екземпляри зазвичай походять від приватних колекціонерів, наприклад колекція листівок часів релігійних війн у Франції, зібрана паризьким адвокатом П'єром де л'Естואлем (бл. 1546–1611), або колекція книгопродавця Жоржа Томасона (помер 1666 р.), яка налічує понад 22 000 памфлетів, брошур, рукописів, книг і аркушів новин, переважно друкованих, що розповсюджувалися в Лондоні між 1640 і 1661 рр. [l'Estoile, 2016; Thomason, 1908]. Нерегулярне та нестабільне збереження спричиняє певні труднощі у вивченні писемної комунікації як глобального факту. Тим не менше з таким підходом можна краще відчувати множинність текстів, призначених для постійного чи тимчасового розміщення на відкритій поверхні, або їхню мінливість і перформативність у публічному просторі. Таким чином, письмо отримало пріоритет, а читання стало необхідним. Привласнення постає як складний факт за умови, що повідомлення були множинними, матеріальна форма – різною, а суспільство, на яке вони були спрямовані, – нерівноправним. Читання багатьох листівок здійснювалося вголос як групова діяльність, так само відбувалося і з багатьма друкованими ефемеридами, що розповсюджувалися на вулицях. Як зазначалося при обговоренні балад, ключовим моментом у сприйнятті текстів, які читали або декламували на вулицях, були стосунки, які "ведучий" налагоджував з аудиторією, що включало низку текстових стратегій: способи звернення до публіки, закликання до певної реакції та розмовну мову, сповнену прислів'їв та приказок [Würzbach, 1990]. З іншого боку, можна замислитися над складністю певних іконографічних програм, вмурованих у кам'яну та тимчасову архітектуру, а також надписів, пов'язаних з ними. У багатьох з них латинська мова використовувалася як інструмент комунікації, а також формули, які були недоступні широкому загалу. Письменник і священнослужитель брат Антоніо де Гевара чітко дав це зрозуміти в посланні до Херонімо Віке на тему римської епітафії. Там він зізнався, що не зміг прочитати її, незважаючи на те, що неодноразово вивчав, нарікаючи на те, наскільки незрозумілим був римський жаргон епітафії, і дійшов висновку, що "для того, щоб правильно зрозуміти і прочитати [її], необхідно, щоб живі люди здогадувалися або щоб письменники воскресли"³.

Загалом, жоден елемент не залишається непоміченим, коли йдеться про пояснення комунікативної тканини, що складалася з усіх текстів, які були закріплені на стінах або публічно розповсюджувалися на вулицях. Ця графічна колонізація ранньомодерного міста підкреслює, що письмова комунікація, як тоді, так і зараз, не повинна обмежуватися книгами чи друкованою продукцією.

ЛІТЕРАТУРА

- Antonucci, L. (1989). La scrittura giudicata. Perizie grafiche in processi romani del primo Seicento'. *Scrittura e Civiltà*, 13, 489–534.
- Bent, G. (2016). *Public Painting and Visual Culture in Early Republican Florence*. Cambridge, Cambridge University Press, 105–133.
- Béroujon, A. (2009). *Les écrits à Lyon au XVIIe siècle. Espaces, échanges, identités*. Grenoble, Presses universitaires de Grenoble. 137–144.
- Beyond the Public Sphere: Opinions, Publics, Spaces in Early Modern Europe* (2012). Ed. by M. Rospocher. Bologna, Mulino; Berlin, Duncker & Humblot, 304.
- Bruni, F. (2017a). Early Modern Broadsheds between Archives and Libraries: Toward a Possible Integration. *Broadsheds: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*. Ed. by A. Pettegree. Leiden, Brill, 33–54.
- Bruni, F. (2017b). In the Name of God: Governance, Public Order and Theocracy in the Broadsheds of the Stamperia Camerale of Rome. *Broadsheds: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*. Ed. by A. Pettegree. Leiden, Brill, 139–161.
- Castro Rojas, I. (2016). Ordenar el universo de los signos. Bando, pregones y espacio urbano en España y América durante la Edad Moderna. *Labor Histórico*, 2/1, 16–29.
- Castro Rojas, I. (2019). *A noticia de todos. Bando, pregones y mandatos del poder en el Madrid de los Austrias (siglos XVI–XVII)*, doctoral thesis, University of Alcalá.

¹ Посилання на Герарда Хоукгеста мені (Антоніо Кастільйо Гомес) надав Алессандро Аркангелі.

² Scrittura giudicata (іт.) – судячи з написаного.

³ A. de Guevara, Libro primero de las epistolae familiares, Valladolid, Juan de Villalquirán, 1541 (first edition 1539), fol. 37r.

- Chartier, R. (2014). *The Author's Hand and the Printer's Mind: Transformations of the Written Word in Early Modern Europe*. Cambridge, Polity Press, xiii+231.
- Chartier, R., Stalybrass, P. (2013). "What Is a Book?". *The Cambridge Companion to Textual Scholarship*. Ed. by N. Fraistat and J. Flander. Cambridge, Cambridge University Press, 188–204.
- Constituições synodaes do arcebispado de Braga, ordenadas no anno de 1639 (1697). Lisbon, M. Deslandes.
- Corteguera, L. R. (2012). *Death by Effigy: A Case from the Mexican Inquisition*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 120–127.
- Cultures of Communication from Reformation to Enlightenment: Constructing Publics in the Early Modern German Lands* (2002). Ed. by Van Horn Melton. Ashgate, 312.
- Debbagi Baranova, T. (2012). *À coups de libelles. Une culture politique au temps des guerres de religion (1562–1598)*. Geneva, Droz, 337.
- Delaunay, Cf. P. (1935). La vie médicale aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles. *Revue d'histoire moderne*, 11, N°25, 1936, 478–479.
- Deleito y Piñuela, J. (1942). Sólo Madrid es corte (La capital de dos mundos bajo Felipe IV). Madrid, Espasa-Calpe. 208–223.
- Díaz Rengifo, J. (1977). *Arte poética española*. Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 83.
- Editto del S.* (1667). Offitio, Rome: Stamperia Camerale. Rome, Casanatense Library, PER, est.18.14.58.
- Espino López, A. (1996). Publicística y guerra de opinión. El caso catalán durante la guerra de los nueve años, 1689–1697. *Studia Historica. Historia Moderna*.14, 173–190.
- Ettinghausen, H. (2015). *How the Press Began: The Pre-Periodical Printed News in Early Modern Europe*. Universidade da Coruña, SIELAE.
- Evangelisti, C. (1992). "Libelli famosi: processi per scritte infamanti nella Bologna di fine 500". *Annali della Fondazione Luigi Einaudi*, XXVI, 181–239.
- Evangelisti, C. (1995). "Accepto calamo, manu propria scripsit". Prove e perizie grafiche nella Bologna di fine Cinquecento'. *Scrittura e Civiltà*, 19. 251–275.
- Evangelisti, C. (2018). *Parlare, scrivere, vivere nell'Italia di fine Cinquecento. Quattro saggi*. Rome, Carocci, 145.
- Fernández de Zamora, R. M. (2015). *Las tesis universitarias en México. Una tradición y un patrimonio en vilo*. Mexico City, Universidad Autónoma de México. 21–22.
- Fleming, J. (2001). *Graffiti and the Writing Arts of Early Modern England*. London, Reaktion Books, 29–72.
- Fraenkel, B. (2010). Writing Acts: When Writing Is Doing. *The Anthropology of Writing: Understanding Textually Mediated Words*. Ed. D. Barton and U. Papen. London and New York, Continuum, 33–44.
- Franklin, S. (2011). Mapping the Graphosphere: Cultures of Writing in Early 19th-Century Russia (and Before). *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 12, No. 3, 531–560.
- Franklin, S. (2017). Information in Plain Sight: The Formation of the Public Graphosphere. *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600–1854*. Ed. by S. Franklin and K. Bowers. Cambridge, Open Books Publishers, 341–68.
- Franklin, S. (2019). *The Russian Graphosphere, 1450–1850*. Cambridge, Cambridge University Press, xv+413.
- Fogel, M. (1989). *Les cérémonies de l'information dans la France du XVIe au XVIIIe siècle*. Paris, Fayard, 498.
- Freire Serrão, J. (1647). *Discurso político da excellencia do aborrecimento, perseguição & zelo da verdade*. Lisbon, Lourenço de Anveres, 134.
- Freist, D. (1997). *Governed by Opinion: Politics, Religion and the Dynamics of Communication in Stuart London, 1637–1645*. London, I.B. Tauris, 338.
- García Cárcel, R. (2017). *El demonio del sur. La leyenda negra de Felipe II*. Madrid, Cátedra, 206–222.
- Garrioch, D. (1994). House Names, Shop Signs and Social Organization in Western European cities, 1500–1900. *Urban History*, 21/1, 20–48.
- Geurts, De P.A.M. (1978). *Nederlandse Opstand in de Pamfletten, 1566–1584*. Utrecht, HES Publishers, 299.
- Gevaerts, J.G. (1641). *Pompa introitus honoris Serenissimi Principis Ferdinandi Austriaci hispaniarum Infantis S. R. E. Card. Belgarum et Burgundionum gubernatoris*. Antwerp, Ioannes Meursius.
- Giorgio, de C. (2003). *The Image of Triumph and the Kings of Malta*. Malta: privately printed, 102–130.
- Gómez Castillo, A. (2006). *Entre la pluma y la pared. Una historia social de la escritura en los Siglos de Oro*. Madrid, Akal.
- Gómez Castillo, A. (2008). Letras de penitencia. Denuncia y castigo públicos en la España altomoderna. *Via Spiritus*, 15, 53–74.
- Gómez Castillo, A. (2011). "Salió también, de la parte de la ciudad, un cartel impreso". Usos expuestos del escrito en los certámenes del Siglo de Oro. *TECA. Testimonianze. Editoria. Cultura. Arte*, 0, 11–34.
- Gómez Castillo, A. (2016). Leer y oír leer. Ensayos sobre la lectura en los Siglos de Oro, Madrid, Iberoamericana; Frankfurt am Main, Vervuert, 231.
- Guichard, C. (2014). *Graffiti. Inscrire son nom à Rome (XVIe–XIXe siècle)*. Paris, Seuil, 175.
- Halasz, A. (1997). *The Marketplace of Print: Pamphlets and the Public Sphere in Early Modern England*. Cambridge, Cambridge University Press, 240.
- Hellinga, L. (2010). *William Caxton and Early Printing in England*. London, The British Library, xii+212.
- Hespanha, A.M. (1993). *La gracia del derecho. Economía de la cultura en la Edad Moderna*. Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 351.
- Hugon, A. (2011). Naples insurgée, 1647–1648. *De l'événement à la memoire*. Rennes, Presses universitaires de Rennes, 291–326.
- Hyde, J. (2018). *Singing the News: Ballads in Mid-Tudor England*. New York, Routledge, 282.
- Iglesias Castellano, A. (2017). Los ciegos: profesionales de la información. Invención, edición y difusión de la literatura de cordel (siglos XVI–XVIII). *La invención de las noticias. Las relaciones de sucesos entre la literatura y la información (siglos XVI–XVIII)*. Ed. by G. Ciappelli and V. Nider. Trent, Università degli Studi di Trento, 467–489.
- Iglesias Castellano, A. (2019). *Entre la voz y el texto. Los ciegos oracioneros y papelistas en la España Moderna (1500–1836)*, doctoral thesis, University of Alcalá.
- Joseph, I. (1998). *La ville sans qualités*. Paris, Éditions de l'Aube, 211.
- Jouhaud, C. (1987). Lisibilité et persuasion. Les placards politiques. *Les usages de l'imprimé (XV–XIX siècles)*. Ed. by R. Chartier. Paris, Fayard, 309–342.
- Judde de Larivière, C. (2017). Voicing Popular Politics: The Town Crier of Murano in the Sixteenth Century. *Voices and Texts in Early Modern Italian Society*. Eds. Dall'Aglio, S., Richardson, B., Rospocher, M. London and New York, Routledge, 37–50.
- Junghans, H. (2003). Luther's Wittenberg. *The Cambridge Companion to Martin Luther*. Ed. by D.K. McKim. New York, Cambridge University Press, 20–36.
- Kajanto, L. (1982). *Papal Epigraphy in Renaissance Rome*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia Toimituksia, 143.
- Kirwan, R. (2017). Function in Form: Single-Sheet Items and the Utility of Cheap Print in the Early Modern German University. *Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*. Ed. by A. Pettegree, 337–354.
- Knights, M. (2006). *Politics and Opinion in Crisis, 1678–81*. Cambridge, Cambridge University Press (first edn 1994), 444.
- La invención de las noticias. Las relaciones de sucesos entre la literatura y la información (siglos XVI–XVIII)* (2017). Ed. by G. Ciappelli, V. Nider. Trent, Università degli Studi di Trento-Dipartimento di Lettere e Filosofia, 858.
- Landi, S. (2006). *Naissance de l'opinion publique dans l'Italie moderne. Sagesse du peuple et savoir de gouvernement de Machiavel aux Lumières*. Rennes, Presses universitaires de Rennes, 240.
- La pietra racconta. Un palazzo da leggere*. (2017). Ed. by R. Sarti. Urbino, Università degli Studi di Urbino.
- Lastraioli, C.* (2012). *Pasquinata, grillate, pelate e altro Cinquecento librario minore*. Rome, Vecchiarelli, 252.
- Laurens, P., Vuilleumier Laurens, F. (2010). *L'âge de l'inscription*. Paris, Belles Lettres, 141–155.
- L'Estoile, P. de (2016). *Les belles figures et drolleries de la Ligue*. Ed. G. Schrenck. Geneva, Droz, xxxii+412.
- Lynn, K. (2013). *Between Court and Confessional: The Politics of Spanish Inquisitors*. Cambridge, Cambridge University Press, 238–293.
- McKenzie, D.F. (1999). *Bibliography and the Sociology of Texts*. Cambridge, Cambridge University Press, 128.
- McKenzie, D., Bell, M. (2005). *A Chronology and Calendar of Documents Relating to the London Book Trade, 1641–1700*. Vol. I, 1671–1685. Oxford, Oxford University Press, dd. 13-10-1681.
- Meza González, J. (2002). *El laberinto de la mentira. Guillén de Lamporte y la Inquisición*. Mexico City, Universidad Autónoma Metropolitana-Unidad Xochimilco.
- Millner, S.J. (2013). "... Fanno bandire, notificare et espressamente comandare...". Town Criers and the information economy of Renaissance Florence', *I Tatti Studies. The Italian Renaissance*, 16/1–2, 107–151.
- Moreno Sánchez, C. (1991). Los mentideros de Madrid. *Torre de los Lujanes*, 18, 155–172.
- Núñez Roldán, F. (2004). *La vida cotidiana en la Sevilla del Siglo de Oro*. Madrid, Sílex, 248.
- Offenstadt, N. (2013). *En place publique: Jean de Gascogne, créateur au XVe siècle*. Paris, Les Essais, 272.
- Ortali, G. (2015). *La pittura infamante, secoli XIII–XVI*, new edn. Rome, Viella.
- Paolucci, A. (2016). *Scrittura e simboli del potere pontificio in età moderna. Lapidi e stemmi sui muri di Roma*. Rome, Artemide, 244.
- Pasquin, Lord of Satire, and His Disciples in 16th-Century Struggles for Religious and Political Reform/Pasquino, signore della satira, e la lotta dei suoi discepoli per la riforma religiosa e politica nel Cinquecento* (2013). Ed. by C. Damianati and A. Romano. London, The Warburg Institute; Rome, Edizioni di Storia e Letteratura, 203.

- Pasquinade del cinque e seicento* (1988). Ed. by V. Marucci. Rome, Salerno.
- Peña Díaz, M. (2012). Memoria inquisitorial y vida cotidiana en el mundo hispánico'. *Iglesia memorable. Crónicas, historias, escritos ... a mayor gloria. Siglos XVI–XVIII*. Ed. by A. Atienza López. Madrid, Silex, 187–203.
- Pena Sueiro, N. (2017). Los autores de las relaciones de sucesos: primeras precisiones. *La invención de las noticias. Las relaciones de sucesos entre la literatura y la información (siglos XVI–XVIII)*. Ed. by G. Ciappelli, V. Nider. Trento, Università degli Studi di Trento-Dipartimento di Lettere e Filosofia, note 20, 491–508.
- Perry, R. (2010). War and the Media in Border Minstrelsy: The Ballad of Chevy Chase. *Ballads and Broadides in Britain, 1500–1800*. Ed. by P. Fumerton, A. Guerrini and K. McAbee. Burlington, VT, Ashgate.
- Petrucci, A. (1993). *Public Lettering: Script, Power, and Culture*. Chicago, IL, University of Chicago Press, (original Italian edn 1986), vi+152.
- Petrucci, A. (1998). *Writing the Dead: Death and Writing Strategies in the Western Tradition*. Stanford, CA, Stanford University Press, 92.
- Petrucci, A. (1999). Escritura como invención, escritura como expresión. A. *Petrucci, Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona, Gedisa, 171–180.
- Pettegree, A. (2017). Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print Typology and Typography. *Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*. Ed. by A. Pettegree. Leiden, Brill, 3–33.
- Plesch, V. (2007). Using or Abusing? On the Significance of Graffiti on Religious Mural Paintings. *Out of the Stream: New Directions in the Study of Mural Painting, Newcastle*. Ed. by L. Afonso and V. Serrão. Cambridge, Scholars Press, 42–68.
- Plesch, V. (2014). Come capire i graffiti di Arborio? Immagini efficaci/Efficacious images. Ed. by M. Leone. *Rivista di semiotica*, 17–18, 127–147.
- Ramada Curto, D. (1988). O discurso político em Portugal (1600–1650). Lisbon, Centro de Estudos de História e Cultura Portuguesa, Projecto Universidade Aberta, 143–155.
- Raymond, J. (2003). *Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain*. Cambridge, Cambridge University Press, 161–164.
- Reyes, de los F. (2000). *El libro en España y América: legislación y censura: siglos XV–XVIII*. Madrid, Arco/Libros. Vol. II.
- Rois y Mendoza, F. (1666). Pyra real que erigió la maior Athenas a la maior Majestad; la Universidad de Salamanca a las inmortales çenigas, a la gloriosa memoria de su Rey y Señor D. Pheipe IV el grande. Salamanca, Melchor Estévez, 433.
- Romero de Solís, J.M. (2008). Estos cleriquillos con sus penillas y sus nadas. Expresiones anticlericales en la Villa de Colima de la Nueva España (siglo XVI). *El anticlericalismo en México*. Ed. by F. Savarino and A. Mutolo. Mexico City, Instituto Tecnológico y de Estudios Superiores de Monterrey-Miguel Ángel Porrúa, 136–150.
- Rundine, A. (1996). *Inquisizione spagnola, censura e libri proibiti in Sardegna nel '500 e '600*. Sassari, Università di Sassari, 355.
- Salzberg, R. (2014). *Ephemeral City: Cheap Print and Urban Culture in Renaissance Venice*. Manchester, Manchester University Press, 158.
- Sarti, R. (2009). Renaissance Graffiti: The Case of the Ducal Palace of Urbino. *Domestic Institutional Interiors in Early Modern Europe*. Ed. by S. Cavallo and S. Evangelisti. Surrey and Burlington, VT, Ashgate, 51–81.
- Sawyer, J.K. (1990). *Printed Poison: Pamphlet Propaganda, Faction Politics, and the Public Sphere in Early Seventeenth-Century France*. Berkeley, CA, University of California Press, 178.
- Schepper de, H. (1992). La "guerra de Flandes". Una sinopsis de su leyenda negra (1550–1650). *Contactos entre los Países Bajos y el mundo ibérico*. Ed. by J. Lechner. Amsterdam-Atlanta, Rodopi, 67–86.
- Schulze Schneider, I. (2008). *La leyenda negra de España: propaganda en la guerra de Flandes, 1566–1584*. Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 179.
- Scribner, R.W. (1994). *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Oxford, Clarendon Press, 331.
- Sieber, F.S. (1965). *Freedom of the Press in England, 1476–1776: The Rise and Decline of Government Controls*. Urbana, IL, University of Illinois Press, 411.
- Sherlock, P. (2016). *Monuments and Memory in Early Modern England*. New York, Routledge, 296.
- Scrittura e popolo nella Roma Barocca, 1585–1721*. (1982). Ed. by A. Petrucci. Rome, Edizioni Quasar, 133.
- Silva Prada, N. (2009). Orígenes de una leyenda en el siglo XVII: redes irlandesas de comunicación y propaganda política en los casos inquisitoriales novohispanos de Guillermo Lombardo y fray Diego de la Cruz. *Signos Históricas*, 22, 8–43.
- The Cantastorie in Renaissance Italy: Street Singers between Oral and Literate Cultures (2016). Ed. by R. Salzberg, M. Rospoche. *Italian Studies*, 71/2, 149–258.
- Thomason, G. (1908). *Catalogue of the Pamphlets, Books, Newspapers, and Manuscripts Relating to the Civil War, the Commonwealth, and Restoration, collected by George Thomason, 1640–1661*. London, William Cowper and Sons, 2 vols.
- Troncarelli, F. (1999). La spada e la croce. Guillen Lombardo e l'Inquisizione in Messico. Rome, Salerno. Universidad Autónoma Metropolitana-Unidad Xochimilco, 405.
- Versele, J. (2016). La diffusion et le contrôle des idées associées à la révolte des Pays-Bas. *Soulèvements, révoltes, révolutions dans l'empire des Habsbourg d'Espagne, XVIe –XVIIe siècle*. Ed. by A. Hugon and A. Merle (s), Madrid, Casa de Velázquez, 139–160.
- Vivo de, F. (2007). *Information and Communication in Venice: Rethinking Early Modern Politics*. Oxford, Oxford University Press, 328.
- Walsby, M. (2017). Cheap Print and the Academic Market. *Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*. Ed. by A. Pettegree. Leiden, Brill, 355–375.
- Watt, T. (1991). *Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640*. Cambridge, Cambridge University Press, xix+370.
- Welch, E. (2005). *Shopping in the Renaissance: Consumer Cultures in Italy, 1400–1600*. New York and London, Yale University Press, 403.
- Würzbach, N. (1990). *The Rise of the English Street Ballad, 1550–1650*. Cambridge, Cambridge University Press (original German edn 1981), 372.

Переклад з англійської Олени Павлової